

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱԹՈՒԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ XI ԴԱՐՈՒՄ

Վարդան Ալեքսանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոն
ՀՀ, Տավուշի մարզ, Իջևան, Ուսանողական 3
Էլ. հասցե՝ vardanalexanyan406@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 05.11.2019, գրախոսվել է 15.11.2019, ընդունվել է
տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

Հայոց կաթողիկոսների թափառական վիճակը, կաթողիկոսական մշտական նստավայրի բացակայությունը¹ IX դարի վերջերից հանգեցրել էին հայրապետական աթոռի և ծայրամասային թեմերի միջև կապերի թուլացմանը: Հայոց Արևելից կողմանց և Սյունյաց աթոռները ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, և նրանց միաբանված գործունեությունը վերածվել էր Հայ եկեղեցու միասնությանն ուղղված սպառնալիքի: Օգտվելով ստեղծված անկայուն իրավիճակից և խախտելով դարերով սրբագործված ավանդույթը՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ Հակոբ Ա-ն (918-958) դադարեցնում է այցելությունները հայոց կաթողիկոսի նստավայր՝ հոգևորականների ձեռնադրության, օժման, ինչպես նաև մեռոնի համար: Մեռոնը նա այլևս ստանում էր Աղվանքի կաթողիկոսներից, իսկ սրբազան ծեսի նշանակություն ունեցող ձեռնադրությունն ու օծումը կատարվում էին Աղվանից եկեղեցում:

Սյունյաց հոգևոր առաջնորդի՝ Հայոց կաթողիկոսությունը շրջանցելու փորձերը, ինչպես նաև նահանգային իշխանների անջատողական քաղաքականության հետևանքները երկար սպասեցնել չտվին: Այդ ամենին հաջորդեց Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացու (946-958) պատժական բովանդակությամբ կոնդակը, որով նա Սյունյաց աթոռը զրկեց մետ-

---

¹ Այս իրադրությունը թելադրված էր արաբներից սպառնացող վտանգներից, այդ պատճառով Հայոց կաթողիկոսները «երբեմն բնակեին առ Գազկայ թագաւորին՝ ի Վասպուրական՝ ի Վանայ ծովն, ուր կայր սեղանն և աթոռն և գաւազանն սրբոյն Գրիգորի, երբեմն բնակեին ի Շիրակ գաւառի առ Շիրակաւանին՝ ի վանս Արզիւնայի. և այսպէս տարբերեալ լինէին» (Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 200-201):

րոպոլիտական աստիճանից՝ հետ վերցնելով «զպատին ի տանէն Սինեաց, այսինքն՝ զխաչն որ զառաջն տանէին, և զգաւազանն բազմաճախ և մեծագին, և բազմականն ոսկեթել զորս ընդ ինքեանց շրջեցուցանէին, զսահմանեալն յառաջին թագաւորաց և ի հայրապետաց Հայոց»²: Սյունյաց աթոռի այս կարգավիճակը պահպանվեց մինչև Հայոց կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցու (992-1019) աթոռակալության ժամանակաշրջանը:

Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի վերահաստատումը XI դարում

X դ. վերջին և XI դ. սկզբին՝ Բագրատունյաց Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային վերելքի շրջանում, Բագրատունիների և Սյունիների միջև ձևավորվել էին բարեկամական հարաբերություններ: 987 թ. Սյունիքում անկախ թագավորության կազմավորումով թեև որոշ չափով թուլացել էին քաղաքական կապերը Բագրատունիների և Սյունյաց իշխանների միջև, այնուամենայնիվ, շուտով նկատվում են հարաբերությունների վերականգնման միտումներ: Սյունիներն ընդունում էին Բագրատունիների գերագահությունը, և X դ. վերջին Սյունիքը «ամենայն տանն Հայոց»-ի կազմում էր³: Ենթադրվում էր, որ Սյունյաց ավատական ազդեցիկ թագավորությունը պետք է ունենա քաղաքական իշխանությանը համապատիվ հոգևոր-կրոնական իշխանություն: Այս տեսլականի մարմնավորումը նրա աշխարհիկ և հոգևոր տերերին մղում էր Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի վերահաստատմանը, որի համար ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ:

Հայոց թագավոր էր դարձել բազում շնորհներով օժտված, Հայաստանի արտաքին և ներքին քաղաքականությունը հմտորեն վարող Գագիկ Ա Բագրատունին (990-1020): Լինելով «այր սրամիտ եւ վարժ ի պատե-

² Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 208: Այս մասին ակնարկված է նաև Սյունյաց նորընծա եպիսկոպոս Վահան Զևանշերյանի հավատարմագրում (Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից 1897, 141): Այս փաստի մասին հակառակն է հիշատակում XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին՝ ասելով՝ «հրամայեաց խաչ տանել առաջի արքեպիսկոպոսին Սինեաց, ուր և երթիցէ» (Կիրակոս Գանձակեցի 1961, 87): Այս կապակցությամբ, բնականաբար, առավել հավաստի է Սյունյաց պատմիչի հաղորդածը: Հավանաբար, Գանձակեցուն ծանոթ չի եղել Անանիա Մոկացու հայտնի գիրը: Հմմտ. Ալեքսանյան 2014, 195-209:

³ Մատթէոս Ուռնայեցի 1898, 4: Մաթևոսյան 1990, 220-221:

րազմի եւ առատաձեռն ի բաշխելն»⁴ Գագիկ Ա-ն փորձում էր վերամիավորել Հայաստանը և այդ հարցում չէր կարող անտեսել Սյունիքը: Ըստ Ասողիկի՝ նա բազմաթիվ բերդեր և գավառներ է գրավում «ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառիսոսոյ»⁵: Փաստորեն, Սյունիներից խլվում են Վայոց Ձորը, նրա սահմանակից Ճահուկը, Ծղուկի հյուսիսային մասն ու Աղահեջքը⁶: Այս ամենը, սակայն, չէր խանգարում Բագրատունիների և Սյունիների միջև խնամիական հարաբերությունների հաստատմանը. Գագիկ շահնշահը կնության էր առել Սյունյաց Վասակ Սմբատյան թագավորի (998-1040) դուստր Կատրանիդեին, որն իր նշանավոր տատի՝ Սյունյաց Շահանդուխտ թագուհու⁷ շինարարական շնորհների կրողն էր և իր հայրենի երկրամասի՝ Սյունիքի հզորացման ջատագովը⁸: Այս բարեպատեհ հանգամանքը և Հայաստանի երկու ազդեցիկ տոհմերի միջև ընդհանուր շահերի ձևավորումը նպաստում էին Սյունյաց հոգևոր աթոռի երբեմնի առանձնաշնորհումները և պատվո խորհրդանշանները վերստին հաստատելու համար: Այդ ժամանակ Հայոց կաթողիկոսական գահին տիրում էր Սարգիս Սևանցին, որի վրա մեծ ազդեցություն ուներ Գագիկ Ա-ն՝ նրան ճանաչելով դեռ «յաւուրս մանկութեան իւրոյ»⁹:

Սյունյաց առաջնորդ Գրիգոր Գ-ի (1000-1006) վախճանից հետո եպիսկոպոս է ընտրվում «բազմերջանիկ և յոգներանեան այրն Աստուծոյ, կրկին լուսատրիչն և երկրորդ նորոգողն նուազեալ տանն այնն և բոլոր աշխարհիս Սիսական» տեր Հովհաննեսը: Նա Հայոց կաթողիկոս Սարգիս Սևանցու (992-1019) ազգականն էր: Աղբյուրներում տեղեկություններ

⁴ Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ 2011, ԺԵ, 808:

⁵ Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ 2011, ԺԵ, 808:

⁶ Հակոբյան 1966, 63: Պատմաբան Տ. Սահակյանը կարծում է, որ Բագրատունիների և Սյունիների միջև պատերազմ չի եղել: Գագիկ Ա-ն ռազմական գործողություններ է վարել Սյունիքի Վայոց Ձոր գավառին սահմանակից արևելյան շրջաններում, գրավել որոշ բերդեր և տվել Սյունյաց թագավորությանը (Սահակյան 1966, 224):

⁷ Աղվանից նշանավոր իշխան Սևադայի դուստրը, Սյունյաց Սմբատ Ա թագավորի (987-998) կինը:

⁸ Կատրանիդեն Վասակ թագավորի միակ ժառանգն էր (Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ 2011, ԺԵ, 808: Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 222): Մատթեոս Ուռհայեցին նրան սխալմամբ անվանում է վրաց Գէորգէ թագավորի դուստր (Մատթեոս Ուռհայեցի 1898, 9): Վարդան Արևելցին հայտնում է, թե հայոց թագավոր Գագիկի կին Կատրանիդեն Սյունյաց Սահակ թագավորի դուստրն է, մինչդեռ Սյունիքում Սահակ անունով թագավոր չի եղել (Վարդան Բարձրաբերդեցի 1861, 123):

⁹ Ստեփանոս Տարաւնեցի Ասողիկ 2011, ԺԵ, 811:

չկան նրա ծննդավայրի և կրթության մասին: Սակայն ենթադրվում է, որ ծագումով սյունեցի էր¹⁰: Կրթություն, ամենայն հավանականությամբ, ստացել է Տաթևի վարդապետարանում, որից հետո, ձեռք բերելով եկեղեցական աստիճան, շարունակել է ծառայությունը եպիսկոպոսարանում:

Սյունյաց թագավոր Վասակը Հովհաննեսին պատկառելի շքախմբով և մեծարժեք ընծաներով ուղարկում է Անի մայրաքաղաք՝ «աթոռ հայրապետութեան տանն Հայոց», որտեղ Հայոց կաթողիկոսը պետք է ձեռնադրեր Սյունյաց նոր առաջնորդին: Դա սովորական հերթական ձեռնադրություն չէր: Սյունիքի արքան ձեռնարկել էր անհրաժեշտ բոլոր գործողությունները մետրոպոլիտական աստիճանն ու պատիվը վերստին ստանալու համար: Ենթադրելի է, որ Վասակը նախապես ստացել էր Գագիկ շահնշահի և թագուհի Կատրանիդեի բանավոր համաձայնությունը, որովհետև մինչ այդ նա «յուղարկեալ էր և նոցա արքունի ընծայս, և գրով ծանուցեալ զխնդիրն ի կաթողիկոսէն»¹¹: Իրավիճակն անհամեմատ դյուրին էր դարձնում նաև այն սուբյեկտիվ գործոնը, որ Հովհաննես Սյունեցին և Սարգիս Սևանցին ազգականներ էին:

Ընդառաջ գնալով Հայոց թագավորի և թագուհու թախանձանքներին՝ Սարգիս Սևանցին պատշաճ արարողակարգով Հովհաննեսին ձեռնադրում է Սյունիքի մետրոպոլիտ: Վերադարձնում է նրան «զսեպիական խաչն Սինեաց և զոսկէտուտն վառն և ըզմեծագին գաւազանն և զպատուական գահոյս բազմականին», որոնք խնամքով պահվում էին կաթողիկոսարանի գանձարանում: «Նորոգեն զաստիճան և զպատիւ մեծի և առաքելական աթոռոյն Սինեաց ըստ առաջնոյն օրինի», - արձանագրում է Սյունյաց աթոռի պատվին նախանձախնդիր բարձրաստիճան հոգևորական գործիչը¹²: Մեծ փառքով և բազում պարգևներով Հայոց թագավորն ու թագուհին ճանապարհում են Հովհաննեսին՝ նրան հանձնելով նաև Բյուզանդական Վասիլ II կայսեր ուղարկած՝ հրաշագործ զորությունով օժտված փրկչական փայտի սուրբ մասունքը:

Որքան էլ Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի վերահաստատումը պայմանավորված լիներ Բարգրատունյաց Հայաստանում

¹⁰ Սյունյաց աթոռի պատմության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սյունիքի իշխանները շահագրգիռ էին, որ իրենց վիճակի աթոռակալ ընտրվի միայն սյունեցին (Գրիգորյան 1973, 157):

¹¹ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 222:

¹² Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 222:

այդ ժամանակ ձևավորված քաղաքական և կրոնական իրողություններով, այնուամենայնիվ, Հայոց հայրապետը հատուկ կոնդակով պաշտոնականացնում է մետրոպոլիտական կարգի շնորհումը, հիմնավորում դրա օրինական պահանջը¹³: Կոնդակը, որ կոչվում է շրջաբերական նամակ, գրվել է 1006 թ. և կնքվել կաթողիկոսի «սովորական մատանեաւ»: Այն հասցեագրված է Սյունյաց Վասակ թագավորին, նրա եղբայր Սևադա իշխանին, քեռայր Աշոտ իշխանին և «առ այլ ազատոդ և յընդհանուր ժողովրդականսդ ըստ երկոտասան կարգեալ գաւազանացդ»¹⁴: Կաթողիկոսը գրության մեջ ներկայացնում է մետրոպոլիտական կարգի շնորհման իրավական հիմքերը և շարժառիթները՝ շեշտելով, որ սա սուկ իր պաշտոնական նախաձեռնությունը չէ: Ըստ նրա՝ քննության են բերվել Հայոց եկեղեցու արխիվներում պահպանվող «զմեծափառ նամակս և զվճիռ պայմանի՝ գրեալ ձեռամբ նախնի հայրապետացն Հայոց, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յորդոց և ի թոռանց իւրոց»¹⁵: Մինչև Սահակ Պարթև կաթողիկոս կազմած գրությունները գրվել են հունարենով, իսկ նրանից հետո՝ հայերենով: Դրանք կնքված են համապատասխան կաթողիկոսների կնիքներով: Ընդհանուր առմամբ, ներկայացվել է կաթողիկոսական 55 շրջաբերական գրություն, որոնցում շարադրված են եղել Սյունյաց աթոռի պատիվները և առաջնորդների տիտղոսները¹⁶: Բացառություն է կազմել միայն Վահան Սյունեցի եպիսկոպոսին ուղղված Անանիա Մոկացու գրությունը, որում բացակայել են նախորդ թղթերում տեղ գտած պատվատիտղոսները¹⁷: Կաթողիկոսական կոնդակով վերահաստատվում էին Սյունյաց աթոռի արտոնությունները, պաշտոնապես ճանաչվում էր նրա

¹³ Վաստակաշատ պատմաբան, բանասեր, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Օրմանյանը Սյունյաց աթոռի՝ մետրոպոլիտական առանձնաշնորհումների վերահաստատման գործում մեծ նշանակություն է տալիս այնպիսի սուբյեկտիվ գործոնների, ինչպիսիք են Հայոց թագուհու՝ Կատրանիդեի՝ Վասակ Սյունեցու դուստր լինելը և Հովհաննես Սյունեցու ու Սարգիս Սևանցու ազգակցությունը (Օրմանեան 2001, 1360):

¹⁴ Ստեփաննոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 226:

¹⁵ Ստեփաննոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 227:

¹⁶ Վ. Հացունին պարզունակ մեկնաբանություն է տալիս Սյունյաց մետրոպոլիտության վերականգնման փաստին, պայմանավորելով այն Սյունյաց եպիսկոպոսի խորամանկությամբ և Սարգիս Սևանցու պարզամտությամբ: Նա նաև կասկածի տակ է դնում Սարգիս Սևանցու շրջաբերականի վավերականությունը, իր մոտեցումը հիմնավորում է այն փաստով, որ Օրբելյանը չի վկայակոչում 55 նամակներից զոնե մեկի բովանդակությունը (Հացունի 1927, 287-288):

¹⁷ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից 1897, 129-141:

«գերագոյն իշխանութիւնը» նահանգի բոլոր գավառների, եպիսկոպոսների և վանահայրերի վրա¹⁸: Վկայակոչելով առաքելական հայրերի հրամանները Սյունյաց աթոռի պատիվների վերաբերյալ՝ կաթողիկոսը հաստատում է Սյունյաց պահանջի օրինական լինելը և զգուշացնում, որ «զի մի ոք իշխեսցէ պակասեցուցանել ի սահմանադրեալ վիճակէ սոցա և կամ նաստացուցանել և բառնալ ի պատուոյ և յաստիճանէ սոցա»¹⁹: Հայտնի է, որ կախված քաղաքական իրավիճակից և Սյունյաց աթոռի դիրքորոշումից՝ հայոց հայրապետները տարբեր ժամանակներում տարբեր վերաբերմունք են ցուցաբերել Սյունյաց թեմի նկատմամբ, երբեմն պատժելով և բարձր պատիվներից զրկելով, երբեմն խրախուսելով և արտոնություններ շնորհելով: Այս իրողությունների լույսի ներքո քննելով կաթողիկոսի՝ Սյունյաց աթոռը պատվից և աստիճանից այսուհետև չզրկելու պատվիրանը՝ պարզ է դառնում, որ այն ավելի շուտ կրում է արարողակարգային բնույթ, քանզի առաքելական հայրերի հրամանները Սյունյաց աթոռի վերաբերյալ պատմության ընթացքում բազմիցս անտեսվել և խախտվել են:

Շրջաբերականում հստակեցվում են Սյունյաց եպիսկոպոսության աշխարհագրական սահմանները և եպիսկոպոսի հոգևոր ենթակայության տակ գտնվող գավառները²⁰: Այդ տարածքների մեծ մասը համընկնում է Բաղաց կամ Կապանի թագավորության վարչաքաղաքական սահմանների հետ²¹: Սակայն ի թիվս այլ գավառների՝ ցուցակում տեղ են գտել Նախիջևանը, Ագուլիսը, Ջուղան, Օրդվատը (Օրդուբադը), Երնջակը, Ճահուկը՝ որպես Սյունիքի հոգևոր թեմի հարկատու գավառներ: «Եկեղեցական վիճակների բաժանումն աշխարհագրորեն կարող էր չհամընկնել նահանգի վարչաքաղաքական բաժանվածության հետ», - նկատում է պատմաբան Գր. Գրիգորյանը²²:

Վերադառնալով Սյունիք՝ նորած մետրոպոլիտը մեծաշուք ընդունելության է արժանանում. իշխանական մեծ խմբով նրան դիմավորում է

¹⁸ Օրմանեան 2001, 1360-1361:

¹⁹ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 227:

²⁰ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 227-228: XI դարում Բաղաց կամ Կապանի թագավորության կազմի մեջ ընդգրկվել են նախարարական շրջանի 12 գավառներից 7-ը (Գրիգորյան 2006, 135): Պատմիչը հիշատակում է տասնհինգ հարկատու գավառ, սակայն գոյություն ունեցող հոգևոր վիճակների թիվը եղել է տասներկու:

²¹ Հակոբյան 1966, 70-71, հմմտ. Գրիգորյան 2006, 136:

²² Գրիգորյան 2006, 137:

Վասակ թագավորը: Վերջինիս զորակցությամբ Հովհաննեսը ձեռնամուխ է լինում թեմի գործերի կարգավորմանը՝ առաջին հերթին վերադարձնելով եկեղեցական հաստատություններից հափշտակված կալվածքները: X-XI դդ. Սյունիքում տեղի ունեցած սոցիալական ցնցումները հանգեցրել էին նահանգի եպիսկոպոսական իշխանության թուլացմանը, եկեղեցական կալվածքների մասնատմանը և ապակենտրոնացմանը: Տաթևի եպիսկոպոսարանից հեռու գտնվող վանքապատկան գյուղերից շատերը զավթել էին աշխարհիկ ավատատերերը: Որոշ տիրույթներ խլվել էին այլ եպիսկոպոսների կողմից և այլևս հարկեր չէին մուծում Սյունյաց նախապատիվ աթոռին՝ Տաթևի վանքին²³: Մաքենյաց վանքի միաբանները սեփականել էին Գեղարքունիքը: Վայոց ձորում հայտնվել էր ինքնակոչ եպիսկոպոս, որը յուրացրել էր Վայոց ձորի կալվածքները: Մի հոգևորական զավթել էր Երնջակ գավառը և Երնջակի վանքում իրեն հռչակել եպիսկոպոս: Գողթեցիները գրավել էին Բստեձորը, Բուստն²⁴ ու Օրդվատը: Օգտվելով ստեղծված վիճակից՝ իշխանները վանքապատկան գյուղերը բաշխել էին իրենց ենթակա հողատերերին:

Վասակ թագավորի աջակցությամբ Հովհաննեսը վանքին է վերադարձնում այլոց կողմից նախկինում յուրացված բազմաթիվ գյուղեր ու կալվածքներ²⁵:

Հովհաննես է Սյունեցու (1006-1058) աթոռակալությունը անցել է գերազանցապես խաղաղ պայմաններում: Ստեղծված խաղաղությունը հնարավորություն է տվել կարգավորելու թեմի տնտեսական, կազմակերպական խնդիրները և կրոնական գործերը: Կառուցվում են կրոնական և տնտեսական նոր շինություններ, գործատներ, որտեղ «կայր բազմութիւն երդոց և ամբոխութիւն իբրև հազար արանց»²⁶:

²³ Զարգացած ավատատիրության շրջանում իրարից վիճակներ հափշտակելը տարածված երևույթ էր Հայաստանում: Վիճակներ խլելու պրակտիկան լայն չափերով դրսևորվեց Սյունիքում XIII դարում, երբ Սյունյաց աթոռը տրոհվեց վեց եպիսկոպոսական անկախ վիճակների: Իրենց առաջնորդներ հռչակեցին Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Երնջակի, Գողթնի ոչ միայն քորեպիսկոպոսները, այլև վանահայրերը (Գրիգորյան 1973, 152-153):

²⁴ Հնում մտել է Գողթն գավառի մեջ: Տաթևի վանքին վճարում էր 12 միավոր հարկ: Մինչև XX դարի 70-80-ական թվականները Բիստը հայտնի հայաբնակ գյուղ էր Նախիջևանում:

²⁵ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 223:

²⁶ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 229:

Սակայն հարևան մահմեդական ցեղերի ավազակային հարձակումները ժամանակ առ ժամանակ խաթարում էին հաստատված խաղաղությունը: Ատրպատականի, Արդաբիլի, Ահարի, Թալիշի արաբական ամիրայությունների զորքերը 1044 թ.²⁷ հանկարծակի ներխուժում են Սյունիք: Նրանց գլխավոր թիրախը Տաթևն էր, որն իր գանձերով գայթակղում էր այլազգի կողոպտիչներին: Նրանք կողոպտում են վանքի թանկարժեք իրերը, հրո ճարակ դարձնում Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին, ավերում եկեղեցականների կացարանները, արհեստանոցները, սեղանատունը: Փորձում են փլուզել նաև հանրահայտ ճոճվող սյունը, սակայն ձեռնպահ են մնում՝ զգուշանալով նրա անբացատրելի հրաշքից: Ջոհվում են վանքում մնացած բազմաթիվ վանականներ: Անձնական անվտանգության նկատառումներից ելնելով՝ Հովհաննեսը Տաթևից ժամանակավորապես տեղափոխվում է այլ վայր:

Հովհաննեսը շարունակում է իր նշանավոր նախորդների շինարարական ավանդույթները, իրականացնում բազմաթիվ բարենորոգումներ: Մանավանդ որ այլազգի հրոսակների պատճառած ավերածություններից հետո թեմում իրապես զգացվում էր բարենորոգումների կարիքը: Վանքի մեծ դռան վրա սրբատաշ քարով կառուցում է կամար և երկու խորան՝ Սուրբ Կարապետի անունով: Վերակառուցում է կրոնավորների խցերը՝ նախկինից ավելի շքեղ և հարմարավետ, կառուցում է տներ հարակից տարածքներում ապրող մարդկանց համար: 1017 թ. ոսկուց պատրաստված, մարգարտազարդ սքանչելի և պատկառազդու խաչ է կանգնեցնում վանքի գլխին. «Որ էր իբր արեգակն ջահաւորեալ յաշխարհիս Սիսական և հրահոսան ճառագայթիքն հիացուցանէր զամենայն մարդիկ»²⁸: Խաչի հակառակ երեսի արձանագրությունը տեղեկացնում էր. «Տեառն Յովհաննիսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի է Սուրբ նշանս, ի թուականիս ՆԿՁ կազմեալ»²⁹: 1027 թ. Վասակ թագավորի աջակցությամբ, Սմբատ և Գրիգոր իշխանների³⁰ հորդորներով Հովհաննեսը վերականգնում է խոնարհված

²⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, 124:

²⁸ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 231:

²⁹ Բարխուդարյան 1960, 37, հմմտ. Ալիշան 1893, 231:

³⁰ Սմբատը և Գրիգորը Վասակի քրոջ որդիներն էին, իշխանաց իշխան Աշոտի ժառանգները: Քանի որ Վասակն արու գավակ չուներ Սմբատն ու Գրիգորը ժառանգեցին իրենց քեռու գահը՝ հերթով թագավորելով Սյունիքում: Սրանք, ըստ պատմիչի, մեծ Աշոտի որդիներն էին, այդ պատճառով էլ կոչվեցին են Ավագ Աշոտյանք (Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 233): Ծղուկ գավառի Սի-

Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, որը հիմնադրել էր Սյունյաց Փիլիպե իշխանը (822-848): Եկեղեցին ստանում է առաջվանից ավելի շքեղ տեսք՝ դառնալով հոգևոր գանձերի ամփոփման շտեմարան: 1043 թ. Սյունյաց Սմբատ Բ թագավորի (1040-1051)³¹ օժանդակությամբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու հարավային բակում հղկված քարով միաբանների հանգստի և աղոթքի պարապմունքների համար սրահ-գավիթ է կառուցում: Այդ կապակցությամբ Տաթևի սրահի հյուսիսարևմտյան մույթի վրա փորագրել է տալիս հետևյալ արձանագրությունը. «† ՅԱՄԻ ՅՈՐՈՒՄ ԷՐ ԹԻՎՆ ՆՂԲ Ի ԹԱԳԱԽՈՐՈՒ ԹԵԱՆՍ ՍՄՊԱՏԱ ՈՐԴՈ ԱՇՈՏՈ ԵՍ ՏՐ ՅՈՎԱՆԷՍ ՇԻՆԵՑԻ ՋՍՐԱՀՍ, ԱԻԳՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՍՄՊԱՏԱ. ՈՐՔ ԱՂԱԻԹԷՔ ՅԻՇԵՑԷՔ Ի ՔՍ...»³²: Եկեղեցու փոքր դռան մոտ, որտեղով անցնում էին դեպի գավիթ, կառուցում է խորան, որի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «ՁՏԷՐ ՅՈՎԻԱՆՆԷՍ ՍԻՆԵՏԱԳ ԵՎԻՍԿՈՎՈՍ ՉԻՆՈՂ ՍՈՒՐԵ ԵԿԵՂԵՑՈՅԱ յԻՉԵԳԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ»³³: Վանքի վերականգնման աշխատանքները ամբողջությամբ ավարտվում են 1046 թ.:

Հովհաննես Է Սյունեցու օրոք Տաթևը դառնում է գիտության և արվեստի ներկայացուցիչների կենտրոն: Եպիսկոպոսարանը լցվում է «բազմութեամբ կրօնաւորոք, անյաղթ փիլիսոփայիւք և աննման երաժշտօք և բանիբուն վարդապետօք և աստուածագգեաց ճգնաւորօք, նաև յոգնապատիկ արիեստաւորօք»³⁴: Կանոնակարգվում են միաբանության անդամների հարաբերությունները, մի քանի անգամ աճում է նրանց թիվը:

Հովհաննես Է-ն եղել է ժամանակի առաջադեմ վարդապետներից: Այս մասին է վկայում XI դ. նշանավոր փիլիսոփա, ռազմական և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ նրա ունեցած նամակագրությունը³⁵: Հովհաննես Է-ն գրել է «Թուղթ մխիթարական առ Գրիգոր Մագիստրոս» և նրանից ստացել երկարաբան պատասխան³⁶: Ցավոք, չի պահպանվել Հովհաննեսի Թուղթը, սակայն դատելով Գրիգոր

սիանի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու արևելյան կողմի հյուսիսային խորշի պատին արեգակնային ժամացույցի մոտ պահպանվել է Սմբատի արձանագրությունը (Բարխուդարյան 1960, 89, հմմտ. Ալիշան 1893, 214):

³¹ Գրիգորյան 2006, 138:

³² Բարխուդարյան 1960, 12, 19, հմմտ. Ալիշան 1893, 235, հմմտ. Կոստանեանց 1913, 23:

³³ Բարխուդարյան 1960, 38: Ալիշան 1893, 231:

³⁴ Ստեփաննոսի Սինեցագ եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 229:

³⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը 1910, 36-51:

³⁶ Աճառյան 1942, 568-569:

Մագիստրոսի պատասխաններից՝ կարելի ենթադրել, որ այն ունեցել է հոգևոր-փիլիսոփայական բովանդակություն, շոշափել է Հայ եկեղեցու վարդապետությանն առնչվող հարցեր³⁷: Գրիգոր Մագիստրոսը Սյունյաց հոգևոր առաջնորդին մեծարում է «արքեպիսկոպոս» և «աստուածապատի հոգևոր տէր» տիտղոսներով: Դա խոսում է Հայ եկեղեցում Հովհաննես մետրոպոլիտի բարձր կարգավիճակի, նաև ժամանակի գիտնականների և առաջադեմ գործիչների մեջ նրա՝ ճանաչված վարդապետ լինելու մասին:

Նշենք, որ Սյունյաց աթոռի արտոնությունների վերահաստատման գործում Հովհաննես Է-ն մեծ դեր է ունեցել: Նա ոչ միայն եկեղեցական գործերի հմուտ կազմակերպիչ էր, այլև խորագիտակ վարդապետ, որն արժարժել է Հայ եկեղեցու դավանաբանությանը վերաբերող հարցեր: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ ունեցած նամակագրությունը վկայում է դավանաբանական հարցերում նրա ունեցած սկզբունքային դիրքորոշման մասին:

Ավելի քան հիսնամյա բազմարդյուն առաջնորդությունից հետո՝ 1058 թ., Հովհաննես Է-ն կնքում է իր մահկանացուն: Սյունյաց վիճակի նոր առաջնորդ է դառնում Գրիգոր Դ-ն: Ստ. Օրբելյանը վերջինիս բնութագրում է որպես «այր մի պատշաճաւոր՝ վկայեալ յամենեցունց, զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և լի գիտութեամբ»³⁸: Գրիգորը ձեռնադրվում է Անիում Հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի (1019-1058) կողմից: Գրիգորի երկարատև աթոռակալությունը նշանավորվում է վանական կալվածքների ընդարձակմամբ, թեմի հարստությունների ավելացմամբ և եկեղեցական շինարարության զարգացմամբ:

Տաթևի վանքի արևելյան դռան վրա քանդակում է կամարների շարք: 1087 թ. կառուցում է կրկնահարկ, կենտրոնազմբեթ եկեղեցի՝ Ս. Մարիամ Աստվածածնի անունով: Բարձրության պատճառով այն նմանվում էր դիտանոցի, «որ հայեր ի վերայ վանիցն»: Վանքի չորս կողմերում կառուցում է գավիթներ և բարձրասլաց սյուներով սրահներ: «Գմբեթաւոր,

³⁷ Գրիգոր Մագիստրոսը Հովհաննեսին ուղղված իր ԺԳ նամակում խիստ խոսքերով հիշատակում է ոմն Գրիգոր եպիսկոպոսի, որի ինքնությունն անհայտ է: Մեծանուն լեզվաբան Հր. Աճառյանը ենթադրում է, որ վերջինս եղել է Սյունյաց Հովհաննես մետրոպոլիտի հակառակորդներից (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը 1910, 47-48, հմմտ. Աճառյան 1942, 551):

³⁸ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 236:

գեղեցկայարմար» այս եկեղեցու հարավային պատին Գրիգորը փորագրել է տալիս բավականին ծավալուն հիշատակի արձանագրություն: Միաբանները գնահատում են Գրիգորի եկեղեցաշեն գործունեությունը և նրա հիշատակի համար ամենամյա քառասունքի արարողության սահմանում³⁹:

1062 թ. «Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԱՊՍԱԿԵԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈՒ⁴⁰» (1051-1072) Բղենո⁴¹ Նորավանքի համալիրում հայր Գեորգին և Հովհաննես քահանան կառուցում են նոր եկեղեցի՝ գավիթներով և հարակից սրահներով⁴²: Նորակառուց տաճարը բազալտակերտ էր և աչքի էր ընկնում «յոժ գեղեցիկ յօրինուածովք, և ի դրանն կամարք զարմանալիք ի սքանչելի ճարտարաց յարմարեալք մեծամեծ վիճօք և խարսխաւոր սեամբք»⁴³:

Արձանագրության մեջ հիշատակվում է, որ նոր եկեղեցին կառուցվել է «Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՍԻԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ»: Այս փաստը թույլ է տալիս կարծել, որ եկեղեցու շինարարությունը կյանքի վերջին տարիներին նախաձեռնել է Հովհաննես Է-ն (1006-1058), բայց

³⁹ Բարխուդարյան 1960, 28, հմմտ. Ալիշան 1893, 236-237:

⁴⁰ Բարխուդարյան 1960, 45: Հիշատակված թագավորը Սյունյաց Գրիգոր Ա Աշոտյանն է (1051-1072):

⁴¹ Սյունիքի տասներկու գավառների շարքում Բղենո անունով միավոր չի հիշատակվում: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, XI-XII դդ. գոյություն է ունեցել այս անունով գավառ, որը հիշատակվում է Ստ. Օրբելյանի երկում: Այն զբաղեցրել է Տաթևից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած տարածքը՝ Որոտան գետի աջ կողմը՝ Գորիսի Բարձրավան գյուղի շրջանը: Այդ ժամանակ Տաթևը ևս եղել է Բղենո գավառի մեջ (Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 301: Բարխուդարյան 1960, 42): Պատմաբան Գ. Սարգսյանի կարծիքով՝ Բղենոն գտնվել է Բաղք գավառի հյուսիսային մասում (Սարգսյան 1952, 42):

⁴² Բղենո Նորավանքը գտնվում է Գորիսի Բարձրավան (Երիցաթումբ) գյուղից 3-4 կմ արևելք: Երեք կողմից շրջապատված է խոր և անտառապատ ձորերով: Տեղացիներն այդ վայրն անվանում են Ջհաննամ-դարասի՝ դժոխածոր: Ըստ Սյունյաց պատմագրի՝ մինչ 1062 թ.՝ հիշյալ եկեղեցու կառուցումը, այս տարածքում կառուցվել են եկեղեցի, գավիթներ, սրահներ և կացարաններ կրոնավորների համար: Առաջին շինարարությունը կատարվել է 936 թ. Ստեփանոս քահանայի կողմից: Բուն եկեղեցին կոչվել է Ս. Ստեփանոս (Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 180, հմմտ. Բարխուդարյան 1960, 42): Նշենք, որ *Նորավանք* անվանումով Սյունիքում գոյություն ունեն երեք վանք, որոնցից երկուսը՝ Վայոց Ձորում, մեկը՝ Բղենում: Դրանցից ամենահայտնին Ամաղոյի Նորավանքն է:

⁴³ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 180: Պատմաբան Գր. Գրիգորյանը, առանց սկզբնաղբյուրը մատնացուց անելու, Վայոց Ձորում գտնվող Խոտակերաց վանքի (Քարկոփի) վերականգնումը ևս վերագրում է Գրիգոր եպիսկոպոսին (Գրիգորյան 1999, 170):

ավարտին է հասցվել նրա մահից հետո, 1062 թ., երբ մետրոպոլիտական աթոռը զբաղեցնում էր Գրիգորը⁴⁴: Այս եզրակացությունը ամրապնդվում է եկեղեցու գավթի կամարակապ մուտքի ճակատին արված երեք արձանագրություններով, որոնք վերաբերում են Սյունյաց առաջնորդ Հովհաննես Է-ին⁴⁵: Վանքում ծաղկել է գրչության արվեստը, այնտեղ ստեղծագործել են վարպետ գրիչներ: Նրանցից մեծ համբավ է վայելել Հովհաննես գրիչը: 989 թ. Ս. Ստեփանոս եկեղեցում Հովհաննես գրիչը ընդօրինակել և նկարազարդել է հայ գրչության և մանրանկարչության լավագույն ձեռագիր մատյաններից մեկը՝ «Էջմիածնի Ավետարանը»⁴⁶:

Գրիգոր մետրոպոլիտի օրոք նոր շունչ է ստանում և ճարտարապետական արժեք ներկայացնող կառույցներով է հարստանում Սյունիքի երկրորդ հոգևոր կենտրոն Վահանավանքը՝ դառնալով շքեղ վանական համալիր: 1086 թ. Շահանդուխտ թագուհու և նրա քույր Կատայի նախածնունդամբ «բազում և գեղեցիկ շինուածովք առաւել գեղեցկացուցին զվանսն Վահանո՛ կանգնեալ կամարս մեծամեծս, և ի վերայ՝ եկեղեցիս և սրահս բազմասիւնս բարձրաբերձ, հովանի և խրախարան իշխանացն»⁴⁷: Վահանավանքի կրկնահարկ եկեղեցու հյուսիսային պատին պահպանվել է Շահանդուխտ թագուհու հետևյալ արձանագրությունը եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ. «ԻՇԼԵ: ԹՎԱԿԱՆԻՍ ԵՍ ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ ԴՈՒՍՏՐ ՍԵՒԱԴԱԻ ԱՂՎԱՆԻՑ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԳՐԻԳՈՐ ԹԱԳԱԻՈՐԻ ՈՐԴՈ ԱՇՈՏԿԱ, ՎԱՍՆ ՈՉ ԳՈԼՈ ՄԵՐ Ի ՄԻԱՍԻՆ ԺԱՌԱՆԳ (Ը)ՍՍ ՄԱՐՄՆՈ, ԵՍ ԵՒ ՔՈՅՐՍ ԻՄ ԿԱՏԱՅՍ ՇԻՆԵՑԱՔ ՉՍԲ ԱԾԱԾԻՆՍ ՓՈՒՆԱՐԵՆ ԳԹՈՅ ՆՈՐԱ»⁴⁸: Այդ օրերին Վահանավանքում ապաստան է գտնում Աղվանքի կաթողիկոս Տեր-Ստեփանոսը: Ենթադրվում է, որ նա հալածանքների է ենթարկվել Գանձակի սելջուկյան էմիր Փաղլունի կողմից: Որոշ ժամանակ անց՝ 1091 թ., նա վախճանվում է այստեղ և թաղվում Վահանավանքի տարածքում:

Սյունյաց թագավորության տնտեսական և քաղաքական վերելքի շրջանում շարունակում էին ավելանալ եկեղեցական հարստությունները,

⁴⁴ Սարգսյան 1952, 41:

⁴⁵ Սարգսյան 1952, 34, հմմտ. Բարխուդարյան 1960, 47:

⁴⁶ Բարխուդարյան 1960, 43: Բացառիկ արժեքավոր կազմ ունենալու պատճառով այն հայտնի է նաև «Փղոսկրյա Ավետարան» անունով:

⁴⁷ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 176:

⁴⁸ Բարխուդարյան 1960, 138, հմմտ. Ալիշան 1893, 296:

ընդլայնվել վանքապատկան կալվածքները: Հոգևոր-մշակութային օջախների և գրչության կենտրոնների ստեղծման գործում Սյունյաց հոգևոր առաջնորդները վայելել են նահանգի թագավորների նյութական և բարոյական աջակցությունը: Պետք է նկատել, որ Սյունյաց բարեպաշտ թագավորները և թագուհիները XI դարում աչքի էին ընկնում առատաձեռնությամբ և մեծարժեք շնորհաբաշխումներ են անում Տաթևի եպիսկոպոսարանին: Հավաքվող հարկերից վանքն այնքան միջոցներ էր կուտակել, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելուց հետո Գրիգորը փողով գնում է «զԲոլորաքարն Նորեաց բաժինն ի Դլենէ որդւոյ Խաղբակայ»⁴⁹:

Տաթևի կալվածքների ընդարձակման հարցում առատաձեռնությամբ աչքի է ընկնում նաև Սյունյաց բարեպաշտ արքա Սենեքերիմ Սևադյանը (1072-1094)՝ իր քրոջ Շահանդուխտ թագուհու⁵⁰ անմնացորդ աջակցությամբ: Ի դեմս Գրիգոր մեսրոպովիտի և նրա որդեգիր Ստեփանոսի՝ 1085 թ. Սենեքերիմն արքայական ընտանիքի սեփականություն համարվող Արիտ գյուղը⁵¹ «իւր ամենայն սահմանօքն շուրջանակի՝ հողով և ջրով և արտավարօք և զամենայն որ ինչ իւրն էր», որպես «հոգեցատուր» ընծա նվիրաբերում է Տաթևի եպիսկոպոսարանին: «Վճիռ-պայմանում» արքան հարկ է համարում շեշտել, որ Արիտը ընծայում է «առանց զոք զրկելոյ, առանց զուրուք յափշտակելոյ առանց ումեք տրտնջելոյ. Քանզի մեր սեփական էր և ոչ այլ ումեք»⁵²: Ենթադրելի է, որ այս մտքի մեջբերմամբ Սենեքերիմը փորձում է օրինակ լինել իշխանների համար, կանխել եկեղեցու ունեցվածքի նկատմամբ ոտնձգությունները⁵³:

Եկեղեցուն վերաբերող հարցերում Սյունյաց Սենեքերիմ թագավորը վարում էր նրա տնտեսական հզորության ավելացման, հողային տիրույթների ամբողջացման քաղաքականություն: Հրամայում է իշխաններին և ազատներին վերադարձնել Տաթևի վանքից տարբեր ժամանակներում

⁴⁹ Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 236:

⁵⁰ Սա Գրիգոր Ա Աշոտյան թագավորի (1051-1072) կինն է, Աղվանքի նշանավոր Սահակ-Սևադա Բ իշխանի դուստրը:

⁵¹ Արիտ գյուղը գտնվել է Ծղուկ գավառում, Հարժիք և Տամայեկք գյուղերի հարևանությամբ: Ըստ հարկացուցակի՝ Տաթևի վանքին վճարել է 6 միավոր հարկ:

⁵² Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 237, հմմտ. Գրիգորյան 1973, 127:

⁵³ Գրիգորյան 1973, 127: Արիտ գյուղը առաջին անգամ վանքին ընծայաբերվել էր 906 թ. Տաթևի գլխավոր եկեղեցու նավակատիքի ժամանակ: Հետագայում խլվել է իշխանների կողմից:

հափշտակված գյուղերը: Սենեքերիմ արքայի հրամանով նրա ազատներից Գրիգորի որդին՝ իշխան Հասանը, Գրիգոր մետրոպոլիտի միջոցով 1086 թ. Տաթևին է ընծայում Կովսական գավառի Նորաշինիկ գյուղը և Ձեռատիվանքը, «որք և վաղ ժամանակօք տուեալ էին ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Տաթևոյ»⁵⁴: Կովսական գավառը, ինչպես երևում է կտակի բովանդակությունից, զավթված է եղել Գանձակի Փաղուն ամիրայի կողմից: Ռազմական գործողություններ վարելով՝ Հասանին հաջողվում է հետ բերել այն և հիշյալ գյուղերը նվիրել վանքին: Նույն կտակագրով արքան վանքին է նվիրում նաև Խոշտատա տափ հանդամասը:

Օգտվելով Սենեքերիմ թագավորի՝ Տաթևի վանք կատարած այցելությունից, Գրիգոր մետրոպոլիտը ներկայացնում է այն կալվածքները, որոնք երբևէ պատկանելիս են եղել վանքին և խլվել են այլոց կողմից: Նրա առջև է դնում «զհին նամականին, որ տուեալ էր առաջին թագաւորացն անխախտ պայմանաւ»: Այդ ամենին ծանոթանալով՝ բարեպաշտ թագավորը 1091 թ. «հրամայէ դարձուցանել անդրէն իւրոց իշխանացն» Հարժիք⁵⁵, Բերդկաներեչի⁵⁶ և Յուրագետ⁵⁷ գյուղերը: Հիշյալ վերադարձված գյուղերը, որ ամենայն հավանականությամբ գրավվել էին X դարի կեսերին Տաթևի եպիսկոպոսական կենտրոնի ավերման և թուլացման ընթացքում, պատկանում էին իշխաններ Մահևանին և Գեորգին:

⁵⁴ Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 239: Գոյություն են ունեցել Նորաշինիկ անունով տարբեր գյուղեր Բաղք, Կովսական, Հաբանդ, Ճահուկ գավառներում: Հիշատակված Նորաշինիկը 844 թ. հատուկ վճռագրով կնքված Սյունյաց տեր Գրիգոր իշխանի մատանիով, Կովսականի տեր Սահակի որդի Հրահատ իշխանը Դավիթ եպիսկոպոսի միջոցով առաջին անգամ (839-856) նվիրում է Տաթևին: Ըստ հին հարկացուցակի՝ վճարել է 8 միավոր հարկ: Ձեռատիվանքը եղել է գյուղ և նույնպես գտնվել է Կովսականում: Այս գյուղը առաջին անգամ նվիրել են Տաթևին Հակոբ Ա մետրոպոլիտի օրոք (918-958):

⁵⁵ Հարժիք գյուղը Տաթևի գլխավոր եկեղեցու նավակատիքի կապակցությամբ վանքին է նվիրել հայոց թագավոր Սմբատ Ա Բագրատունին (890-914): Համապատասխանում է Սյունիքի մարզի ներկայիս Հարժիս գյուղին, կոչվել է նաև Յայջի: Վանքին վճարում էր 10 միավոր հարկ:

⁵⁶ Բերդկաներեչ գյուղը՝ հարակից կառույցներով, Դավիթ եպիսկոպոսը գնել է 839 թ. գահերեց իշխան Փիլիպեից 10000 դրամով (Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, 149): Հավանաբար եղել է ագարակ (Օրբելյան 1986, 465):

⁵⁷ Յուրագետ գյուղն ու վանքը և Յուրաբերդը 906 թ. Տաթևի վանքին է նվիրում Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտը (892-908): Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Յուրագետը համապատասխանում է Տաթևի ջուր կոչվող գետի վտակներից մեկին (Ալիշան 1893, 245): Համապատասխանում է Սյունիքի մարզի ներկայիս Սվարանց գյուղին:

Իշխանների ոտնձգությունները կանխելու և հափշտակված գյուղերը վերադարձնելու քաղաքականության արդյունքը Տաթևի նախաթոռ կենտրոնի տնտեսական կարողությունների երևելի աճն էր:

Սյունյաց առաջնորդի պաշտոնում Գրիգորի արգասավոր հովվապետությունը տևում է 58 տարի, ավելի երկար, քան իր նշանավոր նախորդ Հովհաննես Է-ի աթոռակալությունը: 1116 թ. «վախճանի յոգներանեան այրն Աստուծոյ» տեր Գրիգորը:

Այսպիսով, 1006 թ. վերահաստատվում է Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանը: Հայոց կաթողիկոսության կողմից վերադարձվում են նախկին առանձնաշնորհումներն ու պատիվները՝ խաչը, գահավորակը և գավազանը: Պաշտոնապես ամրագրվում են Սյունյաց թեմի սահմանները, հստակեցվում են հարկատու գավառները: Գրեթե ամբողջ XI դարում Սյունյաց աթոռը զբաղեցում են երկու նշանավոր հոգևորականներ՝ Հովհաննես Է-ն (1006-1058) և Գրիգոր Դ-ն (1058-1116): Ճիշտ է, նրանց աթոռակալությունը համընկնում է սելջուկ-թուրքերի՝ Հայաստան կատարած արշավանքների շրջանի հետ, սակայն իրենց առաջին երեք արշավանքների ժամանակ սելջուկները Սյունիք չեն մտնում⁵⁸: Դա բացատրվում է Սյունյաց ռազմական հզորության փաստով և գահակալների դիվանագիտական կարողություններով: Այս իրողություններով է պայմանավորված նաև Սյունյաց երկու աթոռակալների երկարատև աթոռակալության շրջանում վանական կալվածքների ընդարձակումը, եկեղեցաշինության զարգացումը, ինչպես նաև մշակութային և կրոնական նոր հաստատությունների ավելացումը:

Եզրակացություններ

XI դարում Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական կարգավիճակի վերահաստատումն ամենից առաջ պայմանավորված էր Սյունիքի ավատական թագավորության հզորությամբ: Հայաստանի խոշոր և ռազմավարական դեր ունեցող Սյունիք նահանգը Բաղաց ազդեցիկ նախարարների գլխավորությամբ 987 թ. հռչակվել էր անկախ թագավորություն: Բազմաթիվ վանքերի, բերդերի և ամրոցների գոյությունը, նրանց տիրապետության տակ գտնվող կալվածքների ընդարձակությունը վկայում են թագավորության տնտեսական հզորության մասին: Իսկ տնտեսական մեծ ներ-

⁵⁸ Սահակյան 1966, 226:

ուժը ենթադրում է զգալի քաղաքական կշիռ և հզոր ռազմական ուժ: Այս գործոնների առկայությունը հնարավոր է դարձնում Սյունիքի հոգևոր իշխանության բարձր կարգավիճակը:

Հայոց կաթողիկոսության կողմից Սյունյաց հնավանդ աթոռին շնորհելով մետրոպոլիտական կարգավիճակ՝ ամբողջացվում էին Հայ եկեղեցու նվիրապետական ինն աստիճանները: Մետրոպոլիտական աստիճանի բացակայությունը խոցելի էր դարձնում Հայ եկեղեցին հայ-հույն և հայ-լատին եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում: Սյունյաց աթոռը Հայ եկեղեցու միակ մետրոպոլիտությունն էր:

Հայոց քաղաքական միասնության բացակայության պայմաններում, Հայ եկեղեցու նշանավոր աթոռին վերադարձնելով իր բարձր պատիվը և բավարարություն տալով նրա առաջնորդների հավակնություններին, կանխվում էր եկեղեցուն սպառնացող պառակտման վտանգը:

Առկա էին նաև որոշակի սուբյեկտիվ գործոններ, որոնք դյուրացնում էին հիշյալ գործընթացի սահուն իրականացումը.

XI դ. սկզբին Սյունի և Բագրատունի ընտանիքների միջև ձևավորվում են բարեկամական և խնամիական հարաբերություններ:

Էական դեր ունեւր ազգակցական կապի առկայությունը Սյունյաց առաջնորդ Հովհաննես Սյունեցու և կաթողիկոս Սարգիս Սևանցու միջև:

Գրականություն

Ալեքսանյան Վ. 2014, Հակոբ Ա եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեության շուրջ (918-958), Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, էջ 195-209:

Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական, Վենետիկ, հրատ. նշված չէ, էջ 563:

Աճառյան Հր. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 633 էջ:

Բարխուդարյան Ս. 1960, Դիվան հայ վիմագրության, պր. II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 240 էջ:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը 1910, բնագիրն յառաջաբանով և ծանոթագրություններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապոլ, Տպարան Գէորգ Մաճոյեանցի, 352 էջ:

Գրիգորյան Գր. 1973, Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 267 էջ:

- Գրիգորյան Գր. 1999, Սյունյաց եպիսկոպոսների շինարարական գործունեությունը, (IX-XIV դարեր), Պատմաբանասիրական հանդես, N 2-3, էջ 166-174:
- Գրիգորյան Գր. 2006, Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր), Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, էջ 134-145:
- Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 426 էջ:
- Կոստանեանց Կ. 1913, Վիմական տարեգիր, Ս.-Պետերբուրգ, Տպարանն Գիտութեանց Ճեմարանի Կայսերականի, 292 էջ:
- Հակոբյան Թ. 1966, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, «Միտք», 220 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1032 էջ:
- Հացունի Վ. 1927, Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վենետիկ, հրատ. նշված չէ, 588 էջ:
- Մաթևոսյան Ռ. 1990, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու պետական կարգը, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 296 էջ:
- Մատթէոս Ուռուպեցի 1898, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 448 էջ:
- Սահակյան Տ. 1966, Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, էջ 221-228:
- Սարգսյան Գ. 1952, Բղենո Նորավանք, Էջմիածին, N 6, էջ 41-46:
- Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական 1861, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 386 էջ:
- Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ 2011, Պատմութիւն Տիեզերական, Մատենագիրք հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 893 էջ:
- Ստեփանոս Օրբելյան 1986, Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 616 էջ:
- Վարդան Բարձրաբերդեցի 1861, Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մատենագրութիւնք նախնեաց, Մոսկվա, հրատ. նշված չէ, 217 էջ:
- Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից 1897, Արարատ, թիվ Գ, էջ 91-144:
- Օրմանեան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Ա, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1870 էջ:

**ՄՅՈՒՆՅԱՅ ԱԹՈՒԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ
ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ XI ԴԱՐՈՒՄ**

Վարդան Ալեքսանյան

Ամփոփում

Միջնադարյան նշանավոր մատենագիր Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ 1006 թ. Հովհաննես Է-ի առաջնորդության օրոք (1006-1058) վերականգնվում է Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանը: Հայոց կաթողիկոսության կողմից, ի դեմս կաթողիկոս Սարգիս Սևանցու (992-1019), Սյունյաց թեմին վերադարձվում են նախկին մետրոպոլիտական պատիվները և արտոնությունները: Սյունյաց աթոռը մետրոպոլիտական աստիճանից զրկվել էր X դ. կեսերին կաթողիկոս Անանիա Մոկացու (941-958) կոնդակով: Հովհաննես Է-ի օրոք Տաթևի նախաթոռ վանքին են վերադարձվում բազմաթիվ գյուղեր և կավաձքներ, որոնք մինչ այդ հափշտակել էին իշխանները և այլ ինքնահռչակ հոգևորականներ: Հովհաննես Է-ի աթոռակալությունը նշանավորվում է եկեղեցական շինարարությամբ և իսլամական ցեղերի կողմից ավերված վանքերի վերականգնումով: Հովհաննես Է-ի իրավահաջորդ Գրիգոր IV մետրոպոլիտի օրոք Սյունիքում բարձրացան նոր եկեղեցիներ, և հիմնադրվեցին կրոնական հաստատություններ: Հոգևոր-մշակութային օջախների հիմնադրման գործում Սյունյաց մետրոպոլիտները վայելել են Վասակ Սմբատյան (998-1040), Սմբատ Բ Աշոտյան (1040-1051), Գրիգոր Ա Աշոտյան (1051-1072), Սենեքերիմ Սևադյան (1072-1094) թագավորների աջակցությունը: Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի վերահաստատումը ամենից առաջ պայմանավորված էր թագավորության տնտեսական և ռազմական հզորությամբ: Սյունյաց հնավանդ աթոռին շնորհելով մետրոպոլիտական կարգավիճակ՝ ամբողջացվում էր Հայ եկեղեցու նվիրապետական կառույցը, որ կարևոր էր հայ-հույն և հայ-լատին եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում: Համահայկական պետականության բացակայության պայմաններում Սյունյաց աթոռին շնորհելով բարձր կարգավիճակ, բավարարելով Սյունյաց հոգևորականության հավակնությունները՝ կանխվում էին Հայ եկեղեցու պառակտման վտանգները:

Բանալի բառեր՝ մետրոպոլիտ, Տաթևի վանք, նվիրատվություն, եկեղեցաշինություն, Սյունյաց աթոռ, վերահաստատում, առանձնաշնորհում:

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ МИТРОПОЛИТСКОГО СТАТУСА СЮНИКСКОГО
ПРЕСТОЛА В XI ВЕКЕ**

Вардан Алексанян

Резюме

По свидетельству известного средневекового историографа Ст. Орбеяна, в 1006 году усилиями епископа Иоаннеса VII (1006-1058) был восстановлен митрополитский статус Сюникского престола. Армянским католикосатом, возглавляемым в это время Саргисом Севанци (992-1019), Сюникской епархии были возвращены прежние митрополитские привилегии. Сюникский престол был лишен митрополитского статуса в середине X века по указу католикоса Анания Мокаци (941-958). При Иоаннесе VII Татевскому первопрестольному монастырю вновь были переданы многие деревни и поместья, которые до этого были захвачены князьями и самозванцами – священнослужителями. При Иоаннесе VII началось развернутое строительство церквей и восстановление разрушенных мусульманами монастырей. При преемнике Иоаннеса VII митрополите Григоре IV (1058-1116) в Сюнике были возведены новые церкви и основаны религиозные учреждения. В деле создания духовно-культурных очагов Сюникские митрополиты пользовались поддержкой сюникских царей Васака Смбатяна (998-1040), Смбата II Ашотяна (1040-1051), Григора I Ашотяна (1051-1072), Сенекерима Севадяна (1072-1094). Восстановление статуса митрополитства Сюникского престола прежде всего было обусловлено экономической и военной мощью царства. Присвоение Сюникскому престолу митрополитского статуса восстанавливало целостность иерархического строя армянской церкви, что было весьма важным фактором в армяно-греческих и армяно-латинских церковно-политических отношениях. При отсутствии армянской государственности присвоение высокого статуса сюникской епархии предотвращало угрозу раскола Армянской церкви.

Ключевые слова – митрополит, Татевский монастырь, пожертвование, церковное строительство, Сюникский престол, восстановление, привилегия.

RESTORATION OF THE METROPOLITAN STATUS OF THE SYUNIK THRONE OF THE XI CENTURY

Vardan Alexanyan

Abstract

According to the famous medieval historian St. Orbelian in 1006 under the leadership of Bishop Johannes VII (1006-1058), the metropolitan status of the Syunik throne was restored. The Armenian Catholicos, led by Sargis Sevanzi (992-1019), restored the old metropolitan honors and privileges to the Syunik diocese. The Syunik throne was deprived of a metropolitan degree in the mid of the 10th century by the decree of the Catholicos Anania Mokatsi (941-958). Under Johannes VII, many villages and estates were recaptured to the Tatev Monastery of the See, which had previously been captured by princes and other self-proclaimed clergymen. The leadership of Johannes VII is marked by church building and the restoration of monasteries destroyed by Islamic tribes. Under the successor of Johannes VII Metropolitan Grigor IV (1058-1116), new churches were erected in Syunik and religious institutions were founded. In the creation of spiritual and cultural centers, the Syunik metropolitans enjoyed the support of the Syunik kings Vasak Smbatyan (998-1040), Smbat II Ashotyan (1040-1051), Grigor I Ashotyan (1051-1072), Senekerim Sevadyan (1072-1094). The restoration of the metropolitan status of the Syunik throne was primarily due to the economic and military power of the kingdom. By assigning the Syunik throne the metropolitan status restored the integrity of the hierarchical system of the Armenian church, which was important in the Armenian-Greek and Armenian-Latin church-political relations. In the absence of all-Armenian statehood, the high status of the Syunik diocese granted the ambitions of the Syunik clergy and the risks of a split in the Armenian Church were averted.

Key words – metropolitan, Tatev monastery, donation, church building, Syunik church throne, restoration, privilege.